

Βασιλική Βλυσίδου — Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη — Τ. Λουγγής — Α. Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών. Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1, Αθήνα 1998, σσ. 538¹.

Η Μικρά Ασία υπήρξε τουλάχιστον μέχρι και τον 11ο αι. η πλέον εκτεταμένη, πολυπληθής και οικονομικά εύρωστη περιοχή της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Κατά την ύστερη αρχαιότητα χωριζόταν σε δύο διοικήσεις και 24 επαρχίες, όπου ο αστικός βίος ήκμαζε και ο πληθυσμός είχε κατά το μεγαλύτερο μέρος του εκχριστιανισθεί και εξελληνισθεί γλωσσικά, ενώ οι περίφημες ρωμαϊκές οδοί διέτρεχαν το εσωτερικό και τις παράλιες περιοχές της. Η οικονομική ωστόσο αφαιμάξη της στα μέσα του 6ου αι., οι τοπικές επαναστάσεις και αποστασίες, οι συνεχείς περσικές και αραβικές επιδρομές και λεηλασίες, η μείωση του πληθυσμού λόγω ενδημικών ασθενειών και η (πολυσυζητημένη) σχετική παρακμή του άλλοτε αξιοσημείωτου δικτύου των πόλεων, υπονόμισαν σημαντικά την άλλοτε ισχυρή της διοίκηση, τις οικονομικές της δομές και τον κοινωνικό της ιστό. Για την σωτηρία και την επανάκαμψή της επιλέχθηκε από τον 7ο αι. η εκ βάθρων αλλαγή του διοικητικού της συστήματος. Η μεταβολή συνίστατο σε γενικές γραμμές στην δημιουργία εκτεταμένων διοικήσεων (πολύ μεγαλύτερων σε έκταση από τις παλαιότερες επαρχίες), στις οποίες ένας κρατικός αξιωματούχος (*στρατηγός*) συγκέντρωνε την πολιτική και στρατιωτική εξουσία. Το νέο διοικητικό καθεστώς ονομάστηκε, όπως είναι γνωστό, *θεματικό* και υπήρξε θεμελιώδες για την ιστορία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, καθώς συνδέθηκε άρρηκτα με την περίοδο της μέγιστης ακμής της².

Η ιστορία του θεματικού θεσμού στις μικρασιατικές περιοχές παρουσιάζεται στον παραπάνω συλλογικό τόμο από ειδικούς μελετητές, καταξιωμένους στον χώρο της βυζαντινής έρευνας, με τρόπο προσεγμένο και μεθοδικό. Πρό-

1. Για άλλες βιβλιοκρισίες του βιβλίου βλ. M. Grünbart *Byzantinische Zeitschrift* 93.2 (2000) 612-613 – P. Yannopoulos *Byzantion* 70.1 (2000) 379-380.

2. C. Foss, λ. Asia Minor, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (στο εξής ODB), ed. A.P. Kazhdan, τομ. 1, Oxford 1991, σ. 205-207.

κειται συνολικά για μία ομολογουμένως ιδιαίτερα φροντισμένη, καλαισθητή και πολυτελή έκδοση, καρπό του προγράμματος «Τράπεζα Πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία)» του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η οποία εγκαινιάζει μία νέα σειρά δημοσιευμάτων («Ερευνητική Βιβλιοθήκη»)³. Θα πρέπει να τονισθεί ότι το έργο ασχολείται με μερικές πτυχές του προβλήματος του θεματικού θεσμού στην Μ. Ασία, χωρίς να φιλοδοξεί, όπως εξάλλου τονίζει στον Πρόλογο ο Τ. Κ. Λουγγής, «να προβάλει το ενοποιητικό εκείνο συμπέρασμα που η σύγχρονη έρευνα δεν έχει μπορέσει ακόμη να διατυπώσει». Στόχος του είναι «να ανοίξει ένα ακόμα δρόμο για τους μελετητές»⁴. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς του βιβλίου επέλεξαν να επικεντρώσουν την προσοχή τους στην λεπτομερειακή εξέταση των πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων (κυρίως διορισμοί αξιωματούχων, συγκρούσεις, στάσεις, πράξικοπήματα) και δευτερευόντως της «θρησκευτικής ατμόσφαιρας» και της ιστορικής γεωγραφίας των μικρασιατικών θεμάτων, χωρίς να επικεντρωθούν σε άλλες πτυχές του βίου τους, όπως για παράδειγμα την «καθημερινή ζωή» (οικονομία, ήθη και έθιμα, δοξασίες, εθνολογική σύνθεση κλπ.), για την οποία είναι αλήθεια ότι διαθέτουμε συγκριτικά πολύ λιγότερες πληροφορίες⁵, αλλά και σε τομείς όπως η λειτουργία της κρατικής μηχανής και η αρχαιοπρεπής εκκλησιαστική οργάνωση («αναντίστοιχη της μεσαιωνικής πραγματικότητας των θεμάτων»)⁶.

Η μελέτη χωρίζεται σε δύο μέρη. Στο πρώτο (σσ. 35-348) προτάσσεται μία

3. Βλ. σχετικά για περισσότερες πληροφορίες Χρύσα Μαλτέζου-Τ. Λουγγής-Α. Μαρκόπουλος-Κ. Χρυσοχοϊδης, Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας (Βυζαντινή Χρονογραφία), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* (στο εξής *JÖB*) 31 (1981) 2.2 (=XVI. Intern. Byzant. Kongress, Akten I/Beiheft) – Βασιλική Γεωργιάδου, Το πρόγραμμα του ΚΒΕ/ΕΙΕ «Τράπεζα πληροφοριών Βυζαντινής Ιστορίας» (Βυζαντινή Ιστοριογραφία). Έκθεση Δεκεμβρίου 1990, *Βυζαντινός Δόμος* 5-6 (1991-1992) 145-149.

4. Τ.Κ. Λουγγής, Πρόλογος, σ. 10.

5. Βλ. σχετικά Α.Ρ. Rudakov, *Očerki vizantijskoj kul'tury po dannym grečeskoj agiografii*, Moskva 1917, σ. 9-44 – Chr. Loparev, "Vizantijskija Žitija sviatych VIII-IX vekov", *Vizantijskij Vremmenik* 17 (1910) 37-39 – Σ. Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αι.)* (μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου), Αθήνα 1996, σ. 14-60 Βλ. επίσης τώρα τον τόμο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, επιμ. έκδοσης Σ. Λαμπάκης (ΕΙΕ-ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια αρ. 6), Αθήνα 1998.

6. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 8.

εξαιρετικά ενδιαφέρουσα εισαγωγή, ενώ ακολουθεί σε ξεχωριστά κεφάλαια η μελέτη της ιστορικής διαδρομής των μικρασιατικών θεμάτων στο χρόνο (7ος-11ος αι.). Στο δεύτερο (σσ. 149-351) παρατίθενται εκτενείς προσωπογραφικοί κατάλογοι, όπου εμπεριέχονται όλοι οι γνωστοί κρατικοί αξιωματούχοι που συνδέονται με το καθένα από αυτά.

Ένα από τα πλέον σημαντικά μέρη του βιβλίου αποτελεί η Εισαγωγή του Τ.Κ. Λουγγή (σσ. 38-67)⁷, η οποία διαρθρώνεται σε τρία υποκεφάλαια:

Στο πρώτο (σσ. 38-50) χρονολογούνται οι σταθμοί εξέλιξης των μικρασιατικών θεμάτων⁸. Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή, οι φάσεις στο ιστορικό αυτής της διαδικασίας υπήρξαν τέσσερις:

α) Από την ίδρυση ή την πρώτη εμφάνισή τους τον 7ο αι. μέχρι σχεδόν τα τέλη της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε' (γύρω στα 767): καθεστώς των τεσσάρων θεμάτων με τάση σύζευξης των ανά δύο (Ανατολικοί-Θρακήσιοι, Οψίκιον-Αρμενιάκοι).

β) Εποχή των λεγόμενων «πέντε θεμάτων», από την ίδρυση του θέματος

7. Ο Τ. Κ. Λουγγής δεν κάνει ιδιαίτερη αναφορά τόσο στην εισαγωγή, όσο και στη λειτουργία του θεματικού θεσμού.

8. Ακολουθείται κατά συνέπεια -αν και δηλώνεται σαφώς- η άποψη του Α. Pertusi και κυρίως του Ι.Ε. Καραγιαννόπουλου (χωρίς ωστόσο να τονίζεται ότι οι απαρχές του συστήματος ανάγονται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο), σύμφωνα με την οποία υπήρξε μία προοδευτική οργανική ανάπτυξη του θεματικού θεσμού, που του προσέδωσε τον τελικό του χαρακτήρα (βλ. Α. Pertusi, "La formation des thèmes byzantins", *Berichte zum XI. Intern. Byz. Kongress*, München 1958 – J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959) και όχι εκείνη του G. Ostrogorsky που προσβέυει ότι ο θεσμός δημιουργήθηκε λίγο ή πολύ επί Ηρακλείου Α', κατά τα έτη της προπαρασκευής για τον πόλεμο ενάντια στους Πέρσες (βλ. G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους* [μτφρ. Σ. Παναγόπουλος], τομ. Α', Αθήνα χ.χ., σ. 163 κ.ε. – Του ιδίου, "Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et sur l' époque de la constitution des premiers thèmes d' Asie Mineure", *Byzantion* 23 (1953) 31-66). Την άποψη των πρώτων ακολουθούν γενικά στις σχετικές τους μελέτες οι P. Lemerle, R.J. Lilie, Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, W. Kaegi και J.F. Haldon. Με τον δεύτερο συμφωνούν οι Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Ν. Οικονομίδης και, με νέα επιχειρήματα, ο W. Treadgold. «Συμβιβαστική» τρόπο τινά η θεωρία του I. Shahîd. Για μία παράθεση της συζήτησης περί θεματικού θεσμού (με την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. Α.Γ.Κ. Σαββίδης, "Η Αττάλεια ως έδρα του Βυζαντινού ναυτικού θέματος Καραβησιάνων/Κιβυρραιωτών (μέσα 7ου-μέσα 11ου αι.)", *Βυζαντινός Δόμος* 4 (1990) 144-146 – J.F. Haldon, "Military service, military lands and the status of soldiers: Current problems and interpretations", *Dumbarton Oaks Papers* 47 (1993) 3 κ.ε.

Βουκελλαρίων γύρω στα 767 μέχρι τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ ή ως την εμφάνιση των θεμάτων Καππαδοκίας και Παφλαγονίας. Η νέα «καβαλλαρική» μονάδα είναι το θέμα Βουκελλαρίων που αποσπάσθηκε από το ισχυρό Οψίκιον. Ένας νέος θεσμός συνδέεται με αυτή την περίοδο, ο *δομέστικος των σχολών*, που από διοικητής τάγματος της αυτοκρατορικής φρουράς κατέληξε να αποτελεί τον επικεφαλής του βυζαντινού στρατεύματος. Δημιουργείται επίσης το μικρό «βοηθητικό» θέμα των Οπτιμάτων, που σύμφωνα με τον Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο «οὐδεμίαν ἔχει κοινωνίαν πρὸς θέματα»⁹. Η περίοδος τελειώνει με την μεγάλη στάση του Θωμά του Σλάβου και ιδιαίτερα μετά την ίδρυση των θεμάτων Καππαδοκίας (μετά από ακρωτηριασμό του θέματος των Ανατολικών) και Παφλαγονίας (από εδάφη του θέματος των Βουκελλαρίων λίγο πριν από το 858)¹⁰.

γ) Εποχή ωρίμανσης του θεσμού, που αποκτά κατά το τρίτο τέταρτο του 8ου αι. την ενιαία γεωγραφική, διοικητική, στρατιωτική και πολιτική του σημασία¹¹. Διαρκεί από τα τέλη της βασιλείας του Μιχαήλ Β΄ έως τη βασιλεία του Ιωάννη Α΄ Τζιμισκή, οπότε σημειώνεται στο Τακτικό του Escorial (περίπου 971-975) η επιτάχυνση της διαδικασίας πολλαπλασιασμού των θεμάτων.

δ) Εποχή της οριστικής παρακμής του θεματικού θεσμού, από τη βασιλεία του Ιωάννη Α΄ έως το τρίτο τέταρτο του 11ου αι.: αυτή χαρακτηρίζεται από την οριστική υποβάθμιση του ιστορικού θεσμού των στρατηγών των θεμάτων και την άνοδο στο προσκήνιο του *κριτή-πραιτόρα*.

Στο δεύτερο υποκεφάλαιο (σσ. 51-61) εξετάζονται σημεία που σχετίζονται με την τεχνική ορολογία των πηγών για τα μικρασιατικά θέματα. Γίνεται λόγος για τους *των θεμάτων ἄρχοντας*, καθώς και για τους προβληματικούς όρους *κῆτορες*, *μονοστράτηγος*, *ὑποστράτηγος*, ενώ παράλληλα εξετάζεται η μεταλλαγή της σημασίας του όρου *θέμα*: από στρατιωτικό σώμα καταλήγει να υποδηλώνει την γεωγραφική-διοικητική περιοχή, όπου αυτό εδρεύει¹².

9. Βλ. Κων. Πορφ, *Περί Θεμάτων*, έκδ. Α. Pertusi, *Costantino Porfirogenito De Themantibus* (Studi e Testi 160), Vaticano 1952, σ. 69.1-2.

10. Βλ. σχετικά και T.C. Lounghis, "The Evolution of Thematic Encounters in Asia Minor and the Reign of Michael II", εν Η Βυζαντινή Μ. Ασία, σ. 54. Πρβλ. όμως και I.E. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1993 (νέα έκδ.), σ. 111 - W.E. Kaegi, *Byzantine Military Unrest, 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, σ. 270.

11. Το 771, σύμφωνα με τον J. Karayannopoulos, *Themenordnung* 34-35.

12. Πρβλ. J. Koder, "Zur Bedeutungsentwicklung des byz. Terminus Thema", *JÖB* 40 (1991) 115-

Στο τρίτο υποκεφάλαιο (σσ. 61-67) πραγματοποιείται μία αναφορά στην μετάβαση από την πρωτοβυζαντινή εποχή στα θέματα, με βασικό αντικείμενο διαπραγμάτευσης τις σημασίες των όρων Ανατολή-Ανατολικός στρατός-Στρατός των Ανατολικών.

Χωρίς να επιθυμούμε να μειώσουμε την αξία των εύστοχων παρατηρήσεων του Τ.Κ. Λουγγή, επισημαίνουμε εδώ κάποια σημεία της Εισαγωγής και των επιμέρους κεφαλαίων του για διάφορα θέματα που θα μπορούσαν να δημιουργήσουν κάποια ερωτηματικά: (α) Η γνώμη του για την παρακμή των μικρασιατικών πόλεων (που δεν ήταν βέβαιο αυτόνομοι κοινοτικοί θεσμοί, όπως στην αρχαιότητα, αλλά ήκμαζαν σε σχέση με τα μεσαιωνικά δεδομένα) είναι σημείο αμφιλεγόμενο στην βυζαντινή έρευνα¹³ (β) Υπερβολική ίσως και η άποψη ότι ο όρος πρωτεύουσα για τα θέματα είναι απατηλός με το επιχείρημα ότι δεν είναι δυνατόν να εξακριβωθεί, αν οι στρατηγοί βρίσκονταν ανά πάσα χρονική στιγμή στις πιθανολογούμενες διοικητικές έδρες. Η συνεχής παρουσία του στρατηγού στο θέμα δεν ήταν απαραίτητη, εφόσον υπήρχε ένα οργανωμένο και πολυπληθές διοικητικό δίκτυο¹⁴, που μπορούσε να είναι ανεξάρτητο από αυτόν¹⁵. Παράλληλα υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες για το αντίθετο σε αραβικές (Ibn Khordādbēh και Ibn al Fākih al Hamadhāni)¹⁶ και άλλες πηγές, ενώ οι αρχαιολογικές ανασκαφές σε πόλεις όπως το Αμόριο καταδεικνύουν ότι διέθεταν, ως πρωτεύουσες θεμάτων, ειδικές εγκαταστάσεις για την στέγαση των μόνιμων στρατιωτικών μονάδων¹⁷. Αντίθετη εξάλλου άποψη έχουν σαφώς και οι υπό-

165. Ο όρος θέμα (εκ του θέσις) υποδήλωνε αρχικά σύμφωνα με τον F. Dölger, "Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα", *Historia* 4 (1955) 189-198, τους ονομαστικούς καταλόγους στρατιωτικού σώματος (μέρος)· αυτοί φυλάσσονταν στο *λογοθέσιον του στρατιωτικού*, συντεταγμένοι κατά γεωγραφική τάξη. Κατά τον N. Oikonomidēs, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σ. 348 κ.ε., υποδήλωνε και τα υπαγόμενα στη στρατεία στρατιωτικά κτήματα.

13. Βλ. για παράδειγμα αντιθ. Σ. Βρυώνης, *Παρακμή*, 18 κ.ε., ενώ ανάλογες απόψεις είχαν εκφράσει παλαιότερα και οι E.E. Lipšič, M.J. Sjužjumov, A.P. Rudakov και G. Ostrogorsky.

14. Βλ. γι' αυτό I.E. Καραγιαννόπουλος, *Κράτος* 282.

15. Βλ. Τακτικά Λέοντος ΣΤ', έκδ. J.P. Migne, εν *Patrologia Graeca*, τομ. 107, στ. 705.

16. Βλ. σχετικά E.W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *Journal of Hellenic Studies* 21 (1901) 72 κ.ε. -A. Pertusi [έκδ.], Κων. Πορφ., *Περί Θεμάτων passim*.

17. Βλ. C.S. Lightfoot, "The Public and Domestic Architecture of a Thematic Capital: the Archaeological Evidence from Amorion", εν *Η Βυζαντινή Μ. Ασία*, σ. 309.

λοιποί μελετητές του συγκεκριμένου βιβλίου¹⁸. (γ) Τέλος, η στάση του Θωμά του Σλάβου περιγράφεται με όρους μαρξιστικούς (προλεταριακή), πράγμα που δεν είναι σήμερα πλέον αποδεκτό¹⁹.

Μετά την Εισαγωγή ακολουθεί η λεπτομερής εξέταση της ιστορίας των μικρασιατικών θεμάτων «με βάση τα δικά τους, τοπικά και διαρκή χαρακτηριστικά»²⁰. Ιδιαίτερη έκταση και προσοχή δίδεται στην διαπραγμάτευση των τεσσάρων παλαιότερων (και σημαντικότερων ίσως) θεμάτων, για τα οποία διαθέτουμε και περισσότερα γνωστά στοιχεία. Παρακολουθείται η εξέλιξη των στρατιωτικών τους δυνάμεων στον χωροχρόνο, καθώς και ο πολιτικός τους ρόλος. Παράλληλα όμως επιχειρείται και μία αρκετά εκτενής αναφορά στα ιστορικά-γεωγραφικά τους χαρακτηριστικά (κυρίως στις πόλεις που βρίσκονταν εντός των ορίων τους), αλλά και στην ποικίλη κοινωνική τους απεικόνιση. Δυστυχώς δεν γίνεται λόγος για όλα τα μικρασιατικά θέματα. Απουσιάζουν πολλά από τα μεταγενέστερα, μικρότερης έκτασης και βραχύβια αρμενι(α)κά θέματα²¹, αλλά -δυστυχώς- και οι λεγόμενες «θαλάσσιες επαρχίες» της Σελευκείας (ίδρ. 927-934) και των Κιβυρραιωτών (ίδρ. 732)²². Ειδικά για τις τελευταίες προβάλλεται

18. Βλ. π.χ. σ. 140.

19. Βλ. P. Lemerle, "Thomas le Slave", *Travaux et Mémoires* 1 (1965) 296 - W. Kaegi, *Byzantine Military Unrest 471-843. An Interpretation*, Amsterdam 1981, σ. 262.

20. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 7. Εξετάζονται τα ακόλουθα θέματα από τους εξής ερευνητές: Τ. Λουγγής: Οψικίου, Οπιμιάτων, Βουκελλαρίων, Παφλαγονίας, Λυκανδού και Μεσοποταμίας - Βασιλική Βλυσίδου: Ανατολικών και Θρακησίων - Ελεονόρα Κουντούρα-Γαλάκη: Αρμενιάκων και Σεβαστείας - Στ. Λαμπάκης: Καππαδοκίας και Χαρσιανού - Α. Σαββίδης: Χαλδίας, Κολωνείας, Λεοντοκόμης, Χαρπεζικίου και Χοζάνου.

21. Τα θέματα αυτά είναι τα εξής: Χαρπεζικίου, Χοζάνου, Ασμοσάτου, Δερτζηνής, Τζιλιάπερτ, Λεοντοκόμης και Θεοδοσιουπόλεως. Βλ. σχετικά W. Seibt, "Αρμενικά θέματα als Terminus technicus der byzantinischen Verwaltungsgeschichte des 11. Jahrhunderts", *Byzantinoslavica* 54.1 (1993) 134-141.

22. Για τα θέματα Κιβυρραιωτών και Σελευκείας βλ. Κων. Πορφ, *Περί Θεμάτων* 77-79. Πρβλ. Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, "Το ναυτικό θέμα των Κιβυρραιωτών. Συμβολή στο πρόβλημα της ιδρύσεώς του", *Βυζαντινά* 11 (1982) 201-221 - Α. Savvides, "The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots", *Byzantinoslavica* 59.1 (1998) 24-45 - C. Foss, λ. Kibyrraiotai, *ODB*, τομ. 2, σ. 1127 - Του ιδίου, λ. Seleukeia, *ODB*, τομ. 3, σ. 1866. Η Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου υποστηρίζει ότι το θέμα των Κιβυρραιωτών ιδρύθηκε στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Λέοντα Γ' (717-741) ή στις αρχές του Κωνσταντίνου Ε' (741-775), ενώ ο Ι.Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τομ. Β', Θεσσαλονίκη 1992 (δ' ανατ.), σ.

το επιχείρημα ότι σχετίζονται περισσότερο με τη ναυτική πλευρά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας²³, ενώ ειδικά η Σελεύκεια δημιουργήθηκε «πολύ μετά τις διοικητικές διευθετήσεις του Λέοντος ΣΤ΄ που έδωσαν στον θεματικό θεσμό την τελική του κατεύθυνση για επέκταση προς ανατολάς»²⁴.

Το δεύτερο μέρος της εργασίας (σσ. 349-489) καταλαμβάνουν, όπως προαναφέρθηκε, οι προσωπογραφικοί κατάλογοι των αξιωματούχων, αλλά και των υπαλλήλων των μικρασιατικών θεμάτων²⁵. Παρατίθενται όλα τα σωζόμενα ονόματα των προσώπων που σχετίζονται με αυτά, μαζί με τον εκάστοτε τίτλο (-ους) και το αξίωμά (-τα) τους, μαζί με την σχετική βιβλιογραφία (πηγές, συλλογές πηγών και σύγχρονες μελέτες). Έτσι εμφανίζονται γνωστές και άγνωστες μορφές και αναφέρονται *λογοθέτες του στρατιωτικού, κατεπάνω, στρατηγοί, δούκες, μεγάλοι δούκες, τοπάρχες, κριτές, επισκεπτίτες, πραιτορες, εκ προσώπου, τουρμάρες, δομέστικοι, κόμητες, κόμητες της κόρτης, διοικητές, χαρτουλάριοι, πρωτονοτάριοι, νοτάριοι, αναγραφείς, φορολόγοι, επόπτες, πρωτοκένταρχοι και άλλοι αξιωματούχοι και κατώτεροι διοικητικοί υπάλληλοι* (ο διαχωρισμός και η ταξινόμηση γίνεται με βάση το αξίωμα και όχι τον τίτλο του εκάστοτε προσώπου). Γενικά παρέχεται υλικό ιδιαίτερα ενδιαφέρον για τον κάθε μελετητή, που γίνεται πιο πολύτιμο εξαιτίας της παράθεσης ακόμη και ανέκδοτου σφραγιστικού υλικού (προερχόμενο από τον J. Cl. Cheynet).

Η εργασία περιλαμβάνει μία εκτενή και αρκετά καλά πληροφορημένη βιβλιογραφία (σσ. 11-34)²⁶, καθώς και ένα χρήσιμο ευρετήριο (σσ. 493-538), που

130, επί Λέοντος Γ΄.

23. Η αλήθεια είναι ότι η ιστορία του θέματος των Κιβυρραιωτών σχετίζεται με την «χερσαία» πλευρά της αυτοκρατορίας, καθώς και με την εσωτερική της πολιτική και διοικητική ιστορία (που αποτελούν τους στόχους της συγκεκριμένης μελέτης). Η μελέτη αυτής καταδεικνύει ότι οι δυνάμεις του θέματος υπήρξαν πολιτικά το ίδιο ενεργητικές με τις ανάλογες των υπολοίπων θεμάτων. Το 698 στασιάζουν και ανακηρύσσουν αυτοκράτορα τον Αψίμαρο-Τιβέριο, δρουγγάριο του *δρουγγου των Κουρικιωτών*. Το 743 ο στόλος του θέματος προσχωρεί στον Κωνσταντίνο Ε΄ και αποκλείει τον στασιαστή (;) Αρτάβασδο στην Κωνσταντινούπολη. Τον επόμενο αιώνα το θέμα προσχωρεί στις δυνάμεις του Θωμά του Σλάβου και κατά τα μέσα του 10ου στον Βάρδα Σκληρό. Βλ. σχετικά I.E. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* 104, 138, 227, 431.

24. Τ.Κ. Λουγγής, *Πρόλογος* 10.

25. Εκτός από τα μικρότερα, βραχύβια θέματα Χοζάνου, Χαρπεζικίου και Λεοντοκόμης, για τα οποία προφανώς δεν διαθέτουμε αξιόλογο υλικό.

26. Σε ό,τι αφορά την δευτερεύουσα βιβλιογραφία, δεν χρησιμοποιούνται οι διάφορες μελέτες

διαρθρώνεται σε τρία διαφορετικά μέρη: τόπων, όρων και προσώπων. Λείπει δυστυχώς ένας χάρτης (ή καλύτερα χάρτες) των θεμάτων, που θα έκανε πιο εύκολη την παρακολούθηση των όσων αναφέρονται εντός του βιβλίου (το οποίο εξάλλου βρίθκει γεωγραφικών όρων). Η βασικότερη ωστόσο έλλειψη εντοπίζεται στην απουσία ενός συμπερασματικού κεφαλαίου, που θα ενοποιεί και θα παρουσιάζει με εύληπτο και περιεκτικό τρόπο τα πορίσματα όσων αναφέρονται στα επιμέρους κεφάλαια της μελέτης. Τον ρόλο αυτό καλύπτει εν μέρει μόνο η Εισαγωγή του Τ.Κ. Λουγγή, καθώς αναφέρεται μόνο σε συγκεκριμένα σημεία της εξέλιξης του θεματικού θεσμού· επίσης παρουσιάζει κάποιες διαφορές στην οπτική γωνία, τον τρόπο εξέτασης και την τελική ερμηνεία διαφόρων επιμέρους θεμάτων από τους υπόλοιπους συγγραφείς του έργου²⁷. Τέλος θα μπορούσε να δοθεί μεγαλύτερη ίσως βαρύτητα στην χρονική περίοδο κατά την οποία σημειώνεται η τελική παρακμή του θεματικού θεσμού²⁸ και να εξεταστεί πιο αναλυ-

του I. Shahīd, ο οποίος υποστηρίζει μία καινοτόμο θεωρία για την προέλευση του θεματικού θεσμού, καθώς και πολλά άρθρα του I.E. Καραγιαννόπουλου. Επίσης οι πρόσφατες εργασίες των W. Treadgold, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford 1995 – Κ. Χατζηαντωνίου, *Μικρά Ασία. Αρχαία και Μεσαιωνική Ιστορία*, τομ. Α', Αθήνα 2 1999 και Βαρθάρα Κουταβά-Δεληβοριά, *Ο γεωγραφικός κόσμος του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου*, 2 τομ., Αθήνα 1993. Τέλος θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί περισσότερες μελέτες που εξετάζουν την περίοδο παρακμής του θεματικού θεσμού. Στον τομέα των πηγών χρησιμοποιούνται μερικές φορές παλαιές εκδόσεις, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση του Κεκαυμένου.

27. Αναφέρουμε κάποια συγκεκριμένα παραδείγματα: (α) Σύμφωνα με τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 64), η απαρίθμηση των στρατηγών στα σωζόμενα Τακτικά αρχίζει πάντοτε με τον στρατηγό των Ανατολικών, επειδή ίσως με αυτό τον όρο επιχειρείται μία αναδρομή στην εποχή κατά την οποία «ανατολικός στρατός» μπορεί να σήμαινε ολόκληρο τον μικρασιατικό στρατό με τη νέα του γενική επωνυμία μετά την απώλεια των επαρχιών της Διοίκησης της Ανατολής. Επιπλέον ο όρος «στρατηγός των Ανατολικών» ίσως παρέπεμπε στα χρόνια του «μονοστράτηγου» Ηρακλείου (698-700) ή σε εκείνα του Βαρδάνη Τούρχου (803), οπότε οι προσωρινές αυτές γενικές διοικήσεις αναδείκνυαν ακόμη περισσότερο την παράδοση και τη βαρύτητα του στρατηγού των Ανατολικών έναντι των ομοβάθμων του. Αντίθετα η Βασιλική Βλυσίδου (σ. 69) αφήνει να εννοηθεί ότι ο λόγος της πρωτοκαθεδρίας του θέματος στα Τακτικά οφείλεται στην μεγάλη έκταση και τη γενικότερη σημασία του. (β) Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 48) η ανταρσία του Θωμά του Σλάββου αποτελούσε μία μεγάλη αγροτική εξέγερση υπό πληβειακή ηγεσία, πράγμα που δεν φαίνεται ότι αποδέχεται η Βασιλική Βλυσίδου (σ. 75). (γ) Κατά τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 37), πρωτεύουσα του Αρμενιακού ήταν η Νικόπολη, ενώ σύμφωνα με την Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη (σ. 140 κ.ε.) η Αμάσεια. (δ) Ο Α.Γ.Κ. Σαββίδης (σ. 345) θεωρεί τον 10ο αι. περίοδο ακμής του θεματικού θεσμού, σε αντίθεση με τον Τ.Κ. Λουγγή (σ. 49-50).

28. Βλ. σχετικά Μάρθα Γρηγορίου-Ιωαννίδου, *Παρακμή και πτώση του θεματικού θεσμού*.

τικά ο κοινωνικός βίος των μικρασιατικών επαρχιών. Γι' αυτούς τους λόγους, αλλά και άλλους που αναφέρθηκαν παραπάνω²⁹, θα ήταν ίσως, όπως παρατηρεί και ο εκλιπών Ν. Οικονομίδης³⁰, πιο δόκιμος για την ονομασία του βιβλίου ένας τίτλος όπως «Ιστορία των περιοχών της Μικράς Ασίας». Γενικά ωστόσο πρόκειται για ένα καλογραμμένο και εξαιρετικά ενδιαφέρον και χρήσιμο έργο, που πραγματικά δίνει μια σαφή εικόνα των μικρασιατικών θεμάτων της αυτοκρατορίας. Επίσης επιτελεί τον στόχο που έθεσαν οι συγγραφείς του, καθώς μπορεί ταυτόχρονα να αποτελέσει μια σταθερή και αξιόπιστη βάση για μία περαιτέρω διεισδυτική μελέτη της βυζαντινής Ανατολής.

Γεώργιος Λεβενιώτης

Συμβολή στην εξέλιξη της διοικητικής και της στρατιωτικής οργάνωσης του Βυζαντίου από τον 10ο αι. και εξής (ιδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1985 – J.V.A. Fine, "Basil II and the Decline of the Theme System", *Studia slavico-byzantina and mediaevalia Europensia*, τομ. 1, Sofia 1989, σ. 44-47.

29. Η εργασία δίνει έμφαση στην πολιτική-στρατιωτική ιστορία των επιμέρους διοικητικών περιοχών, ενώ δε γίνεται λόγος για όλα τα θέματα.

30. Βλ. Ν. Οικονομίδης, *Παρουσίαση* 8.